

İMÂM-I A'ZAM EBÛ HANÎFE'NİN KİŞİLİK YAPISI

Hayati HÖKELEKLİ
UÜ İlähiyat Fakültesi

Bir insanın kişiliğini anlamaya çalışmanın çeşitli yolları vardır. Günümüzde kişilik araştırması, bir kişinin kendine özgü davranış modellerini tanımlayan en genel ve gözlemlenebilir temel görünüşlerden hareket eder. Bunu, kişisel amaçlar, ilgiler, plânlar, stratejiler, hayat görevleri ve kişisel gayretlerin anlaşılması izler. Bütün bu unsurların tutarlı bir bütünlük içerisinde gelişerek tamamlandığı hayat hikayesi ise, tanımlayıcı bilgi alanı olması bakımından son derece önem taşır.¹ Biz de bu bildirimizde Ebû Hanîfe'nin hayatına, en genel çizgileriyle, bazı kişilik özellikleri ve ortaya koyduğu etkinlik ve hizmette izlediği yol ve gerçekleştirmek istediği amaçlar açısından bakmaya çalışacağız.

Eskiden beri “fazilet” ya da “olgun kişilik”, insan tabiatında yer alan farklı eğilimlerin, bir merkez etrafında ahenkli bütünleşmesi olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla, insan hayatının bütün unsurları, her bir boyutu yapılandırıcı bir merkez etrafında bütünleştiği zaman, tutarlılık ve süreklilik gösteren davranışların kaynağı durumuna gelir. Bunun yanında, insanın bir boşlukta yaşamadığı, onu kuşatan çevre ile etkileşim içerisinde kişiliğini geliştirdiği de bir gerçektir. Bir insan, içinde yetiştiği çevre ile bir bütündür; onu anlayabilmek için nasıl bir çevrede hayatını sürdürdüğünü bilmeye ihtiyaç vardır. Bir şahsiyete kendine özgü yapısını kazandıran ve onu diğerlerinden farklılaştıran, kalıtsal olarak sahip olduğu özellikleri yanında, içinde yaşadığı çevrenin şartlarına ve taleplerine kendince verdiği cevaplarla elde ettiği “şahsî tecrübeleri”dir. Kişisel güç ve yeteneklerimizin çevrenin ihtiyaçlarına ve sorunlarına uygun cevaplar üretmesi ölçüsünde toplumdaki yerimiz ve itibarımızın arttığı söylenebilir. Dolayısıyla toplumda önder ya da lider olarak saygınlık kazanan kimselerin, kendi iç dünyalarını düzene koymaları yanında, çevreleriyle de başarılı bir iletişim kurmaları söz konusudur. İçinde yaşadığı toplumun ihtiyaçlarına cevap vermesi, sorunlarına çözüm sunması ölçüsünde bir kimse hem kendi güç ve yeteneklerini geliştirir, hem de toplumun önde gelen, saygın bir üyesi haline gelir. Bu bakış açısıyla, İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük dinî önderlerin başında gelen Ebû Hanîfe'yi tanıyabilmek için, kişisel özellikleri yanında, içinde yaşadığı toplumsal ve kültürel, çevre ile iletişiminin bir bütünlük içerisinde ele alınması gerekli olmaktadır.

İnsanlığa önemli katkıları olan çeşitli şahsiyetler üzerinde incelemeler yapan uzmanlar, onlardaki şu ortak özelliklerin altını çizerler: Düşünce ve hükümlerinde bağımsız, yeni tecrübelerle açık, otoritelerin iddia ve hükümlerini ihtiyatla karşılayan;

¹ E. Emmons Robert, “Religion and Personality”, *Handbook of Religion and Health Mental* (ed. Harold G. Koenig), Academic Press, USA 1998, s. 65-71.

araştırmacı esnek, açık fikirli ve belirsizliğe karşı tahammüllüdürler. Fikir ve kanaatlerini cesaretle ortaya koyarlar; ısrarlı ve tehlikeleri göze alıcıdırlar. Uğraştığı işe tam anlamıyla kendisini verir, eline aldığı işle devamlı bir şekilde meşgul olurlar. Sezgileri kuvvetli, ilgileri geniş kapsamlıdır. Kararlı, çalışkan, hırslı, şevkli ve duygusal bakımdan olgundurlar. Yüksek bir ego kuvveti ve kendini-kabullenme gösterirler; kendi kendine yeterlidirler. Daha çok içe dönüktürler.² Onun hayatı incelendiği zaman, belirtilen bu özelliklerin her birinin, Ebû Hanîfe'nin kişiliğinde önemli yer tuttuğunu görmek mümkündür.

Ebû Hanîfe her şeyden önce, kendisinden, günümüze kadar yaşayan ve İslâm dünyasında çok geniş bir taraftar kitlesine sahip, çok büyük bir düşünce ve hukuk ekolünün kurucusu, yenilikçi ve yaratıcı bir şahsiyettir. Bir kişinin çeşitli özelliklerinin merkezinde yer alan ve bütün diğer özelliklerine damgasını vuran hâkim eğilim, o kimsenin asıl karakteristiğini oluşturur. Bu anlamda baktığımızda, Ebû Hanîfe aklî yetenekleri son derece gelişmiş olan birisidir; doğuştan üstün zekâ, akıl ve mantık gücüne sahiptir. Bu alanda çalışan araştırmacıların belirttiği gibi, yaratıcı potansiyellerin gerçekleşmesi için, genellikle ortalamanın üstünde bir zekâ düzeyi gerekli olmaktadır.³ Onun aklî yeteneklerinin mükemmelliği, deha derecesindeki zekâsı hususunda İmam Şâfi'î'den nakledilen şu söz yeterli fikir vermektedir: “Hiçbir anne İmâm-ı A'zam'dan daha akıllı bir kimseyi doğurmamıştır”. Böyle bir yapıda, mantıkî işlemlere dayalı bir düşünme tarzı zihinsel hayatın en aslî kazanımı olarak, diğer bütün zihinsel faaliyetlerin bütünleyici bir parçasıdır. Bu tavrı en kolay biçimde bilim adamları arasında bulmak mümkündür. Bu noktada, dünyayı aklî bir bakış açısı içerisinde anlamaya çalışan ortalama bir bilim adamının kavrayış tarzına kısaca bir göz atmakta fayda vardır. Sadece fenomenin nesnel özünün kavranması, gerçekte ne iseler öyle bir dünya ve ruh resmi yapma iddiası, “bilimsel” tavrın esasını oluşturur. Bilim adamının başta gelen tutkusu nesnel bilgidir; onu motive eden temel arzu da, bir sorunu çözmek, bir meseleyi açığa kavuşturmak, bir teoriyi formüle etmektir. Bilim adamı önünde duran mesele hakkında bilgisiz olduğunda, umutsuzluğa düşer ve tamamen teorik bir buluş için, bu ölümüne işaret edecek bir kavrayış yahut seziş olsa bile sevinir. Akla dayalı tamamen zihinsel bir dünya kurmak için kendisini tüketir. Bilişsel sürecin saflığı ile ilgili bir hissiyata sahiptir. Dünyası bir genel soyut varlıklar ağı ve karşılıklı bağıntılar sistemidir. Bunun vasıtasıyla da içinde bulunduğu anı aşar. Gözleri sürekli olarak uzak geçmişe dikili, kimi zaman dünya tarihinin bütün dönemlerini kavrayarak ebedî, sonsuz bir dünyada yaşar. Bu derin düşünceler içerisinde de geçmiş ve geleceği, zihninin hâkimi olabileceği düzenli bir bütün içinde birbirine bağlar. Ulaştığı hakikatlerin ölümsüz geçerliliklerinden ışıyan ölümsüzlüğü

² Arık, İ. Alev, *Yaratıcılık*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 11, 128.

³ bkz. Ausubel, D. P., Robinson, F. G., “Problem Çözme ve Yaratıcılık”, *Yaratıcılık* (çev. İ. Alev Arık), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 128.

paylaşır.⁴ Bu anlamda Ebû Hanîfe, derin düşünceleri ve ince kavrayışı ile kendisini dışa vuran, yoğun olarak odaklanmış bir zihin yapısı ile, içe dönük kişilik eğilimine sahip bir bilim adamıdır. İçe dönüklük, pek çok yaratıcı dehanın belirgin bir özelliği olarak bilinir. Kendisiyle yakın ilişkisi olan diğer insanlar açısından Ebû Hanîfe, normal şartlarda son derece suskun bir görüntü ortaya koymaktadır. Onun bu özelliğini öğrencilerinden Ca'fer b. Rebî' şöyle tanıtır: “Beş sene Ebû Hanîfe'nin yanında kaldım. Ondan daha çok susan bir kimse görmedim. Fakat kendisine fıkıhla ilgili bir soru sorulunca dili açılır, coşkun ırmak gibi coşardı.”⁵ İlgi ve dikkatin belli konular üzerine yoğunlaşmış olduğu, bilincin sınırlı dar bir alandaki faaliyet tarzı, hayatın bütününe damgasını vuran verimli ve yaratıcı düşüncelere yol açar. Bu tavra aynı zamanda coşkulu ve tutkulu bir dışavurum da eşlik eder. İçe dönük ve derin düşünceli bu yapı, evrensel genel geçer doğrulara ulaşma çabası içerisinde çoğu zaman bilim ve düşünce adamını hayatın olgusal gerçeklerinden ve diğer insanlardan koparır ve kaçınılmaz olarak bireyci duruma getirir. Çünkü, soğuk nesnel zihnî tavır başkalarıyla sempatik ya da empatik ilişkilerin kurulmasına izin vermez. Öyle ki, aile bağları bile onun için önemsizleşir. Ne kan bağı ne de diğergam bir arzu onu insanlığa bağlamaya yardımcı olur.⁶ Oysa ki Ebû Hanîfe, ciddî akılcı bir ilim adamı olduğu kadar aynı zamanda toplumsal hayatın gerçekleriyle iç içe, sosyal etkileşim halinde, diğer insanlara ilgi ve önem gösteren, hayata ve ilişkilere dair dinamik ve faal bir yaklaşım ve hizmet ehli olarak karşımıza çıkar. Ebû Hanîfe, aklî düşüncesiyle kendi görüşlerini oluşturduğu gibi, başkalarının düşüncelerine de değer veren bir anlayışa sahiptir. Ona göre bilim adamının devamlı fikir üretmesi, görüş belirtmesi son derece önemlidir. Ayrıca o kendi görüşünün mutlak doğruluğunu da savunmaz. Devamlı metodik şüpheli bir yaklaşım içinde olmuştur. Bu anlayışından dolayı da bir konuda ağırlıklı olarak kendi aklî görüşüne göre fetvâ verdiğiinde: “Bu Nu'man b. Sâbit'in görüşüdür, gücümüzün yettiğinin en iyisidir, kim bundan daha iyisini getirirse o doğruya daha yakındır.”⁷ şeklinde bir düşünceyle hareket eder. Bu bakımdan Ebû Hanîfe, akademik hayatın dar ve kapalı dehlizlerine sıkışıp kalmamış, kendi ilgi merkezinde kaybolmamış, dolayısıyla tek yanlı bir düşünceye kapılmamıştır. Gelişime ve yenilenmeye açık, hayatın her alanına yayılan bütüncü bir zihin yapısı ortaya koymaktadır.

Onun bakış açısıyla ilmî etkinlik yalnızca kendi içinde tek başına bir amaç olarak anlam taşımaz. İnsanlara hizmet, onların seviyesini geliştirme ve böylece hayat kalitesini yükseltme ilim zihniyetinin ayrılmaz bir parçasıdır. Onun için başkalarının durumuna duyarlı bir ruha sahiptir. İnsanların dostluğunu kazanmak için özel bir gayret

⁴ Spranger, Eduard, *İnsan Tipleri, Bir Kişilik Psikolojisi* (çev. Ahmet Aydoğan), İz Yay., İstanbul 2001, s. 151-154.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdâd*, Kahire 1349/1931, XIII, 340; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (çev. Osman Keskiöğlu), DİB Yay., Ankara 1962, s. 58; Yunus Vehbi Yavuz, “Ebû Hanîfe'yi Tanımak”, *İslâmî Araştırmalar*, Ebû Hanîfe Özel Sayısı, XV, sayı 1-2 (2002), s. 3.

⁶ Spranger, a.g.e., s. 160-161.

⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, s. 352; İbrahim Hakkı Aydın “İstihsan Temelinde Akıl ve Ebû Hanîfe”, *İslâmî Araştırmalar*, Ebû Hanîfe Özel Sayısı, XV, sayı 1-2 (2002), s. 171.

içerisindedir. Derin bir sempati duygusuna sahiptir; öğrencilerini koruyup kollar, onların üzerine titrer. Öğrencileriyle ilişkisinde, hocalık otoritesini kullanmak yerine onların sevgi ve dostluğunu kazanacak şekilde ikram ve iltifatlarla onları kendisine bağlama yolunu seçer. Karşılık beklemeden vermek, her durumda ilişkiyi sürdürmek için gerekli bir duygusal olgunluğa sahiptir. İlmî araştırmaları yanında, ticarî faaliyetlerini de yürütür ve elde ettiği servetten öğrencilerine ve ilim adamlarına harcayarak, onlara maddî ve duygusal anlamda destek olur. İnsanlar üzerinde iyi bir etki bırakmak onun için önemlidir; onun için dış görünüş, içsel düzen kadar dikkat edilmesi gereken bir husustur. Bundan dolayı giyim-kuşamına, görünümüne dikkat ve özen gösterir, tanıdık ve dostlarını da bu yönde teşvik eder.

Ebû Hanîfe'nin hayata bakışındaki akılcılık ve gerçekçiliğin hâkim bir çizgi olarak ortaya çıkarken, sezgi ve hayal gücünün de buna eklenmesiyle “yaratıcı” bir faaliyet modelinin en üst seviyesine ulaştığı görülür. Onda hâkim durumdaki nedensellik düşüncesi ve metodik şüpheciligi, sezgi ve hayal gücüyle birlikte iş görür. Bu yüzden, gerçek hayat sorunları kadar, farazî ve hayalî meseleler de onun gündemini oluşturmuştur. Çözüme kavuşturduğu on binlerce mesele içerisinde, insan hayalinin ulaşabileceği en ileri fantastik buluşlar da önemli bir yer tutar. Günümüzde de bilimsel zihniyet açısından akılcılık ve nedensellik kadar sezgi ve hayal gücünün önemi bilinmekte ve vurgulanmaktadır.⁸ Çünkü sezgi ve hayal gücü yaratıcılığın önemli bir şartıdır. Hangi alanda olursa olsun zihninde modeller kurabilen, metaforlar kullanabilen kimseler yaratıcı davranışlar gösterebilirler.⁹ Ebû Hanîfe'nin yalnız aklı değil hayal gücü de etkin ve üreticidir. Bu da onu, zekâyı ve tecrübeyi genişleten her araca başvuran açık ruhlu, geniş kavrayışlı ve yenilikçi bir insan hâline getirmektedir.

Ebû Hanîfe'nin akılcılığı, felsefî anlamda bir rasyonalizme ve dolayısıyla kapalı dogmatik bir sisteme imkân vermez. Onun entelektüel tavrı yanında, ahlâkî bir unsur, bir eylem kuralı, pratik hayatın içinde kendi düşüncelerinin bir yansımını yakalamak mümkündür. O, hayatın ve âlemin sırf aklî bir kavramlaştırılması, saf metafizik için uğraşmaz. Onun asıl ilgi alanı, bireysel ve toplumsal anlamda insan hayatına düzen verme, davranışlar üzerinde etkili olmayı mümkün kılacak düzenlemeler yapmadır. Bu anlamda o, daha çok zihinsel doğrulamalar sistemine, bütün ahlâkî ve pratik hayatın düzenleyici prensibine hizmet eden bir “âmentü” ye merkezî yer verir. *el-Fıkhü'l-ekber* isimli eserinde onun yapmak istediği, itikadî meselelerle ilgili bir entelektüel doğrulamalar sistemi oluşturmaktı. Daha sonra Sünnî inanç doktrininin esasını oluşturan görüşlere kaynaklık eden ve yaygınlık kazanan bu doğrulamalar, naklî desteğe sahip kişisel düşüncenin sevk ettiği sistem olarak belirginlik kazanmıştır. Son derece güçlü,

⁸ bkz. Arslantürk, Zeki, *Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri*, 2. bas. İstanbul 1995, s. 20.

⁹ Ausubel, Davit P., Robinson, F.G., “Problem Solving and Creativity” *School Learning-An Introduction to Educational Psychology*, Rinehart and Winston 1969, s. 505; Alev Arık, *Yaratıcılık*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 97.

tutarlı ve dürüst aklî ve mantıkî yargılara rağmen bu eserinde Ebû Hanîfe, ortaya koyduğu ilkelerin temellendirilmesiyle uğraşmak yerine, işin daha çok halkı ilgilendiren, pratiğe yansımaları gereken yönüyle ilgilenmiştir.¹⁰ Onun yapmaya çalıştığı, dinî hayatın bütünü, bütün dinî hayat değerlerinin kendisiyle ölçüldüğü bir kriter formüle etmektir. Her Müslüman gibi, Ebû Hanîfe'nin de, kendi aralarında iyi bağlanmış bir fikirler sistemine ihtiyacı vardı. Fakat o, bir geleneği ya da doktrini bütünüyle kabul etmek yerine, kendi özel gücünü kullanarak bu sistemi hazırladı ve spekülâtif alandaki sonuçlarını kendi dinî tecrübesinden çıkarmak veya bilincinin taleplerini tatmin etmeye elverişli olan âlemin metafizik bir teorisini oluşturmak amacıyla akıl ve zekâsını kullandı.

Ebû Hanîfe hayatının belli bir dönemini inanç konuları etrafında ayırışan görüş sahipleriyle yaptığı kelâmî, belli bir dönemini de fikhî tartışmalarla geçirdi. Kelâmî konularda aklın ve zekânın yetersizliğini fark etmesi dolayısıyla çok ince ayrıntılara girmekten kaçındığını söylemek mümkündür. Fakat aynı zamanda o, dinin özünün bir metafizik düşünceler yığını olmadığını, ibâdet ve ahlâkî yaşayışın ondan daha önemli bir yer tuttuğunu çok iyi biliyordu. Dinî bakımdan olgunlaşma, zihinsel etkinliğin ötesinde dinî uygulama ve eylemin birlikteliğini gerektiriyordu. Bu anlamda, kelâmî spekülasyonların dinî olgunlaşmayı ilerletici olmaktan çok engelleyici olduğunu fark etmişti. Onun ibâdete düşkünlüğü ve ahlâkî değerlere bağlılığı, kelâmî meselelere duyduğu ilgiyi belli bir noktadan sonra ortadan kaldırmıştı. Bunun yanında onun fikhî anlayış ve görüşleri, Müslüman aklın en verimli ve etkili olabileceği alanı göstermesi bakımından anlam ve değer taşıyordu. Hangi alanda olursa olsun insan aklının imkânlarının sınırını o çok iyi tecrübe etmişti. Bu yüzden, aklın yaratıcı imkânlarının gündelik hayat sorunlarının çözümünde sınırsız bir genişlikte kullanılması gereğine inanıyor ve bunu uygulamaya çalışıyordu. Ayrıca, tek bir akıl yerine kollektif akla işlerlik kazandırılarak günün sorunlarına daha uygun cevaplar bulunabileceğine inanıyordu. Bu yüzden onun yöntemi, bütün düşünen akılların tam bir serbestlik içerisinde kendi kapasitelerini sonuna kadar kullanmaları ve sürekli yeni çözümler üretmelerini mümkün kılan bir mekanizmayı gerekli kılıyordu. Bu anlamda her düşünce ürünü bizatihi önem ve değer taşıyordu. Hangi çözümün daha isabetli olduğuna karar verecek olan, her gün değişen toplumsal şartlar ve ihtiyaçlardı.

Doğuştan getirilen aklî yeteneğin yaratıcı bir faaliyet için gerekli şart olması ne kadar doğru ise, bu yeteneğin ancak uygun bir ortamda destekleyici, teşvik edici ya da zorlayıcı şartlar altında kendi gerçekleşmesini sağladığı da o ölçüde doğrudur. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı (80-150/699-769) o dönemin Kûfe ve Bağdat'ı, İslâm dünyasının başta gelen ilim ve düşünce merkezleri olması yanında, her türlü inanca sahip insanların bir arada bulundukları ve inançları konusunda tartıştıkları, sosyal, siyasî ve dinî hareketliliğin çok canlı olduğu bir çevre idi. Entelektüel yetenekleri olan bir kimsenin, böyle bir çevrede

¹⁰ Yeşilyurt, Temel, "el-Fıkhu'l-ekber'e Metodolojik Bir Bakış", *İslâmî Araştırmalar*, Ebû Hanîfe Özel Sayısı, XV, sayı 1-2(2002), s. 177.

yetiştirip de, etrafında olup bitenden tamamen uzak ve habersiz yaşaması düşünülemez. Onun için, asıl mesleği babadan kalma kumaş ticareti olan Ebû Hanîfe'nin genç yaşlarda, anlama ve çevresindeki olayları kontrol ihtiyacı ile belli bir görüş geliştirmek için kendi çapında bazı entelektüel ilgiler geliştirmiş olduğunu görüyoruz. Fakat onun ilim yoluna tam olarak girişinin, ondaki yeteneği fark eden İmam Şa'bî'nin teşvikleri sonucu olduğu da iyi bilinmektedir.¹¹ Böylece, Ebû Hanîfe'nin ilmî-dinî kişiliğinin oluşmasında doğal yetenek, kültürel gelenek, çevresel teşvik ve destek gibi faktörlerin ortaklaşa rol oynadıkları anlaşılmaktadır.

Hiçbir bir fayda gözetmeyen saf gerçeklere ulaşma arzusu gerçek bir ilim adamının en büyük arzusu ve özlemidir. Daha doğrusu, bilme arzusu bir kimsede ilk sırada gelen değer olarak etkinlik kazanmadıkça, o kimsenin ideal anlamda bir ilim adamı olduğundan söz edilemez. Bilişsel değer ilk sıraya yerleştğinde de, kişinin diğer ilgileri zorunlu olarak buna boyun eğler. En azından yapısal olarak belirlenmiş bir dönüşüm geçirirler. Ebû Hanîfe'nin hayatında da bu dönüşüm yaşanmıştır. O başlangıçta kendisini, ekonomik ilgilerin merkezde ve yoğunlukta olduğu bir aile geleneği içerisinde bulmuştu. Şüphesiz ki ekonomik faaliyet olmaksızın tam bir hayattan söz edemeyiz. Bir kimse kendisini bütünüyle objektif incelemeye vakfetmeyi arzu etse bile dışsal baskı, fizikî ihtiyaçlar ve bütün entelektüel kazanımların maddî temelleri kendilerini hissettirirler. Üstelik, bu acil ihtiyaçların dışında var oluşun diğer başka tarafları kişiye son derece önemsiz de gözükabilir. Çünkü faydacı ilgiler öylesine güçlü bir öznel vurguyu zorunlu kılarlar ki, safi bilmenin her türü şu veya bu şekilde mutlaka zarar görür. Bu açıdan bakıldığında ekonomik ve bilimsel tavrın, en azından eşit nispetlerde aynı ruhta bir arada barınamayacağı söylenebilir.¹² Bununla birlikte, ekonomik tavır bilgi ve düşünce üretiminin emrinde ikinci bir etken olarak bilişsel tavra katılabilir. Çünkü zihinsel etkinlikler belli bir ekonomi düşüncesine ihtiyaç duyarlar. İşte Ebû Hanîfe'nin hayatında gördüğümüz de budur. O, sahip olduğu ekonomik imkânlardan ve faaliyetten, ilmî araştırmaları için bütünüyle vazgeçmek yerine, kendisi ve başkaları için bilgi üretimini destekleyici ve teşvik edici bir etken olarak faydalanmasını bilmiştir. Bir kimsenin geçmiş yaşantılarından ayrılması ve yeni bir amaca yönelmeye önem vermesi, fonksiyonel bağımsızlığın en önemli özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Ancak böyle bir insan kapasitelerini tam olarak kullanabilir, yeni ve yaratıcı etkinliklerde rol oynayabilir. Ebû Hanîfe'nin gelişim çizgisi, ondaki bu üstün yeteneği açığa vurucu bir durum sergilemektedir.

Otorite ile ilişkiler, siyasî ve dinî hayatın da merkezinde yer tutan, psikolojik hayatın en kritik konularından birisidir. Ferdî benliğin ortadan kalkmasına kadar varan körü körüne bir itaat ve teslimiyet ile, başkasının varlığını hiçe sayan bir tahakküm ve kendi kendisinin efendiliği tutumları arasında bir denge kuran sistem bütünlüğüne ulaşınca

¹¹ Mekî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, I, s. 59; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 21.

¹² Spranger, Eduard, *İnsan Tipleri* (çev. Ahmet Aydoğan) İz Yay., İstanbul 2001, s. 155-157.

kadar insanın arayışlarının sonu gelmez. Ebû Hanîfe, gerek yetiştirme tarzı gerekse dinî ve siyasî olaylara yaklaşımı bakımından otoriteye saygılı ve bağlı olduğu ölçüde, çok güçlü bir bağımsızlık duygusuna ve kişisel girişim dürtüsüne sahiptir. Öğrenciliği boyunca hocasına hep saygılı ve bağlı kalmıştır fakat aynı zamanda o, en çok soru soran ve sorgulayandır. Ebû Hanîfe hocası Hammâd'ın derslerine o ölünceye kadar devam etmiştir. Onun bu öğrenciliğinin on sekiz yıl sürdüğü hesap edilmektedir. Fakat hocasına sorduğu çok sayıda sorular ve yaptığı tartışmalarla da onu bunalttığı kaydedilir.¹³ Ebû Hanîfe'nin hocasına duyduğu saygı ve bağlılık kendi şahsî girişim ve gelişimini engelleyici değil, destekleyici olmuştur. Onun otoriteye bağlılığı akla ve adalete dayalı bir bağlılık olup, hiçbir zaman gözü kapalı bir bağımlılık olmamıştır. Aynı davranış çizgisini kendi öğrencileriyle ilişkisinde, dinî ve siyasî söylem ve davranışlarında da görmek mümkündür. Ebû Hanîfe, kendi görüşlerini benimsemesi ya da kendisini taklit etmesi için öğrencilerini hiçbir zaman zorlamamış, kendisini onların üzerinde yanılmaz bir otorite gibi sunmamıştır. Bir şefkatli baba-oğul ilişkisi içerisinde öğrencilerine değer vermiş, iyiliklerde bulunmuş, onların ferdî gelişimlerini desteklemiştir. Böyle bir ilişki ortamında onun öğrencileri hem hocalarından en geniş ölçüde yararlanmışlar hem de kendi şahsî görüşlerini serbest bir şekilde geliştirme imkânı bulmuşlardır. Gözü kapalı taklitçiliği her durumda reddeden Ebû Hanîfe, her düşünen ve araştıran aklın kendi imkânlarını sonuna kadar kullanması gerektiğine inanıyordu. Öğrencilerine hazır cevaplar değil, metot öğretiyor ve kendi doğrularına bizzat kendilerinin ulaşmasını arzu ediyordu. Bu yüzden kişisel aklı devreden çıkaran bir bilme ve buna dayalı davranış tarzının kesin olarak yanlış olduğunu düşünüyordu. Onun “Delilimi bilmeyenlerin benim sözüme dayanarak fetvâ vermeleri haramdır”¹⁴ sözü bu tavrını çok açık olarak yansıtmaktadır.

Ebû Hanîfe, Kur'ân ve sahih sünnette ifadesini bulan, Hz. Peygamber ve arkadaşlarının hayatında ortaya çıkan dinî hayatı her zaman bağlayıcı bir otorite olarak kabul etmiştir. İman, ibâdet ve ahlâk ilkelerinden oluşan İslâmî sabiteler konusunda büyük bir hassasiyet ve bağlılık içerisinde olmuştur. Buna karşılık hayatın değişen ve gelişen şartları karşısında akli/bilimsel yaklaşımı tek otorite kabul etmiştir. Ancak bu konuda da o kendisini büsbütün bağımsız bir kimse olarak algılamıyordu. Benimsemiş olduğu fikhî yöntemini başta Hz. Ömer olmak üzere, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve İbn Abbâs gibi sahabenin ileri gelenlerinden bazılarının temsil ettiği akılcı bir geleneğe dayandırıyordu.¹⁵ Bu çizgi üzerinde o, toplumun menfaatini, huzur ve gelişmesini esas alan bir yorum mantığı ile “sorun çözücü” bireysel tavrı ön plâna çıkarmıştır. Akıl ve düşünce hürriyeti önünde hiçbir engel, yanılmaz otorite kabul etmemiştir. Kendi konumunda olan insanların görüş

¹³ bkz. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 27; Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe ve Nassları Değerlendirmesi”, *İslâmî Araştırmalar*, Ebû Hanîfe Özel Sayısı, XV, (2002), sayı 1-2, s. 34.

¹⁴ Şa'rânî, *el-Mizânü'l-kübra*, Mısır 1306/1888, I., s. 151; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul 1979, s. 108.

¹⁵ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 28.

ve çözüm önerileri karşısında ifade ettiği belirtilen: “onlar (ilim) adam(ı) ise biz de (ilim) adam(ı)ız” sözü onun bu eğilimini çok iyi yansıtmaktadır. Bu anlamda Ebû Hanîfe muhafazakâr olduğu kadar yenilikçi düşüncenin bir temsilcisidir. Köksüz, dayanaksız, geleneksiz, hiçbir otorite tanımayan bir dinî yaklaşım ne kadar tehlikeli ve sapmalara elverişli ise; onun nazarında, körü körüne itaate ve taklide dayalı, akıl ve düşünceden uzak, bugünü ve yarını içine almayan hep geçmişte yol alan bir yaklaşım tarzı da o ölçüde dine uzaktır.

Ebû Hanîfe bağımsız bir ruh ve karaktere sahiptir; o hürriyeti seven, hür bir şahsiyettir. Kendi hürriyetini koruduğu gibi başkalarının hürriyetini de hakkıyla takdir etme eğilimine sahiptir. Onun insan hürriyeti ve onuruna verdiği değer gerek i'tikadî gerekse fikhî görüşleri arasında önemli bir yer tutar. Onun nazarında insan ilahî takdirle sınırlandırılmış bir alanda, kendi bireysel güç ve imkânlarını sonuna kadar geliştirme ve kullanma yeterliliğine sahiptir. Allah'ın varlığı ve otoritesi, insanın kişisel girişim ve yaratıcılığını ortadan kaldıracı bir nitelik arz etmez. Aynı şekilde, toplumun kurallarına saygılı davrandığı sürece, toplumun da kişinin özel hayatına ve seçimine müdahale etme hakkı yoktur. Bu yüzden, insan hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması, onun sisteminin ana unsurlarından birisini oluşturur.¹⁶ Bu sistemin merkezinde, *toplumun özgürleşmesi, bireylerin özgürleşmesine bağlıdır*, düşünce ve inancı yer almaktadır.

Ebû Hanîfe'nin siyâsî görüş ve davranışlarında da aynı hürriyetçi yaklaşımı görüyoruz. Devlet otoritesinin ancak adalet ve meşrûiyet çerçevesinde saygı ve itaati hak edebileceğini düşünen Ebû Hanîfe, kişi hak ve özgürlüklerinin hiçe sayıldığı durumlarda mücadeleden hiç geri durmamıştır. Hilafetin Hz. Ali oğullarının hakkı olduğuna inanan Ebû Hanîfe, Emevî yönetimini açıktan tenkit edip, bu yönde yönetime karşı girişilen hareketleri de desteklemiştir. Ona göre zalim yönetime karşı itaat gerekli olmayıp, tam aksine karşı çıkmak bir görevdir. Ebû Hanîfe'nin zalim bir yönetime karşı tavrı o kadar serttir ki, Evzâî'nin (ö. 157/774) şöyle söylediği nakledilmektedir: “Sonunda zalimlerle savaşmayı öne sürünceye kadar Ebû Hanîfe'nin her içtihadına anlayarak katlanabiliyorduk”¹⁷ Emevîlerin Hz. Ali oğullarını öldürmeleri sonucu çeşitli kesimlerin tenkit ve hoşnutsuzluğuna yol açması saltanatın gücünü sarsıyordu. Bunu önlemek için Emevî halifesi Mervân, özellikle kamuoyu üzerinde görüşleri etkili olan ilim adamlarının etkisiz duruma getirilmesi için bazı tedbirlere başvurdu. O dönemin âlimlerinin birçoğu devlet hizmetine alınarak, kontrol altına alındı. Ebû Hanîfe ise gerek devlet yetkililerinin, gerekse memuriyet görevini kabul eden arkadaşlarının bütün ısrarlarına rağmen hiçbir görev kabul etmedi. Bunun üzerine kendisine çeşitli cezalar uygulandı, fakat o bu tutumundan hiç vazgeçmedi. Onun Abbâsîler döneminde de aynı ilkeli ve kararlı tavrını sürdürdüğünü görüyoruz. Başlangıçta Hz. Ali oğullarının hukukunu savunan ve onların

¹⁶ bkz.Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 171-173; 346-362.

¹⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, s. 99-100; Ahmet Yaman, “Siyaset-Hukuk İlişkisi Bağlamında Ebû Hanîfe Dönemi”, *İslâmî Araştırmalar*, Ebû Hanîfe Özel Sayısı, XV, sayı 1-2 (2002), s. 278.

desteğini alan yeni yönetimin, bir süre sonra onlarla savaşıp, birçoğunu öldürmesi üzerine ilim adamlarının tepkisini önleyici taktikler gündeme geldi. Abbâsî Halifesi Mansûr tarafından psikolojik baskı ve zorlamayla karşı karşıya kalan Ebû Hanîfe, kendisine teklif edilen Bağdat kadılığını kabul etmedi. Bunun üzerine çeşitli işkenceler ve hapis ile cezalandırıldı. Ölünceye kadar da bu sıkıntılı hayata katlanmak durumunda kaldı.¹⁸ O, inanmadığı, haklı ve doğru bulmadığı siyasî uygulamalara sonuna kadar karşı çıkarak, hiçbir şartta bunların sorumluluğunu alma ya da paylaşmaya yanaşmadı. Ebû Hanîfe, Emevîler döneminde Kûfe valisinin kendisine teklif ettiği ve o dönem âlimlerinin: “Kendini tehlikeye atma, bu görevi kabul et!” diye kendisine tavsiyede bulundukları kadılığı reddederken, şöyle bir gerekçe ileri sürüyordu: “Hayır! Vâsıt Mescidinin kapılarını saymak gibi (zararsız ve basit) bir görev teklif etse, onu bile kabul etmem, nasıl olur da bu görevi kabul ederim? O, idam edeceği birisinin ölüm fermanını yazacak, sonra ben de onu onaylayacağım, öyle mi? Allah’a and olsun ki, bu sorumluluğa asla katlanamam”.¹⁹

Tarihin kaydettiği büyük şahsiyetler genelde toplumsal ayırışma ve karmaşanın yoğunluklu olduğu bunalımlı ortamlarda ortaya çıkmışlardır. Dış dünyaya düzen vermenin yolu öncelikle bir insanın kendi iç dünyasında düzen ve denge kurabilmesinden geçer. Bunda başarılı olduğu ölçüde de tarihte iz bırakan büyük başarıları imza atılır. Bu açıdan baktığımızda, Ebû Hanîfe'nin de her şeyden önce bir denge, kararlılık ve orta yol insanı olduğunu görürüz. Onun şahsında ortaya çıkan bu dengeli kişilik; aklın, iradî güç ve yeteneğin en etkin rol oynadığı, insan tabiatındaki farklı eğilimlerin, iç dünya ile dış dünya arasındaki çelişkinin başarılı bir bütünleşmesinin sonucudur. Yaşadığı dönemdeki siyasî ve toplumsal karmaşa, farklı dinî gruplar arasındaki çatışma ve üstünlük mücadelesi onu, belli bir kesimde saf tutan tutkulu bir taraftar haline de getirebilirdi. Belki de böylesi ortamlarda en kısa ve en kestirme uyum tarzı da budur. Fakat o kendisine en baştan itibaren, herhangi bir çizgi değiştirmeden, yapılması en zor ve en sıkıntılı bir görev, bir konum seçti: tarihsel şartların ve bütün İslâmî grupların üstünde ve ötesinde, dinî hakikatlerin ve doğru davranış ilkelerinin yeniden araştırılması ve topluma mâl edilmesi. Bu yaklaşım ancak, hayatı ve dünyayı aktif ve olumlu bir algılama, insan aklının ve gücünün yenileştirici ve düzenleyici imkânlarına güvenme ile mümkün olabilecek bir seçim tarzıdır. Yetkin olma ve başarıma iradesi, sorumluluk yüklenme ve olaylara metodik bir ruhla yönelmeyi gerektirir. Bütün bunların temelinde de “kendine güven” duygusu yatar. Bir insanda yetenek ve gerçeklik duygusu ve bunun kazanılması, fizik ve psikolojik ifadeleri ve birleşimiyle, organizmasıyla içsel bir dürtüye bağlıdır. “Bir şey yapmak, bir şey olmak, bir şeye sahip olmak” formülü bunu özetlemektedir. Tarih boyunca büyük liderlerin en belirgin kişilik özelliklerinden biri ve belki de en önemlisi benliklerine ve

¹⁸ bkz. Ebû Zehra, a.g.e., s. 31-55.

¹⁹ bkz. Cessas, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, s. 99; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbîh*, s. 58; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13, s. 326; Yaman, a.g.m., s. 279.

sezgilerine olan kuvvetli güvenleri ve bunu topluma aktarma ustalıklarıdır.²⁰ “Onlar ilim adamıysa biz de ilim adamıyız” cümlesinde ifadesini bulan Ebû Hanîfe’nin kendine güven duygusu, tarihî şartların ve toplumsal standartların üstünde, kapsayıcı, yeni bir düşünce tarzı geliştirme hususundaki zorlu girişiminin içsel motivasyonunu oluşturuyordu. İlk bakışta bu sözler, kendini beğenmiş ve gururlu bir kimsenin öznel iddiasından ibaret görülebilir. Ancak Ebû Hanîfe’nin hayatını, başarılarını ve geriye bıraktığı ilmî mirası yakından tanıyanlar açısından, bu sözün yaratıcı bir dehanın basitçe kendini ifade etmesinden başka bir şey olmadığı çok açık şekilde anlaşılır. Çünkü, yüksek bir ego kuvveti ve kendini kabullenme, öz-saygı, kendine güvenme ve kendi kendine yeterlilik duygusu, düşünce ve hükümlerinde bağımsızlık, otoritelerin iddia ve hükümlerini ihtiyatla karşılama tutumu zihinsel yönden yaratıcı bireylerin belirgin özellikleri arasında yer alır.²¹

Ebû Hanîfe’nin hakikat sevgisi, olayların arkasında yatan gerçek sebepleri arama ve öğrenme merakı, araştırmacı ve sorgulayıcı ruhu, şüphesiz ki onun ilmî yöneliş ve ilerleyişinin temel motivasyonunu oluşturuyordu. Hakikat arayıcısı için asıl olan yolda olmaktır, sonsuzluğa doğru yürüyüşünü sürdürmektir. Çünkü, hakikat ne kadar elde edilebilir ise, o kadar da ötede ve aşkındır. Hakikatten elde edebileceğimiz, arzu ve arayışımızın, niyet ve karakterimizin gücü ölçüsündedir. Özellikle karakter, gerçek bilgi için temeldir. Bu bakımdan, bilgi olarak elde edebildiklerimiz, hakikatin bizimle sınırlı olan kısmından ibarettir. Bunun ötesi için açık kapı bırakmak, bütün bir gerçekliği kendi öznel dünyası ile sınırlandırmamak ve Ebû Hanîfe’nin dediği gibi: “Bizim görüşümüz budur. Bu, güç yetirebildiğimiz en güzel görüştür. Kim ki bizim bu görüşümüzden daha iyisini bulursa doğru olan odur.”²² diyebilmek gerçek bilim adamlığının en önemli özelliğidir. O hiçbir zaman kendisini yanılmaz ve en doğruyu bilen tek otorite olarak görmemiştir. Kendi görüşlerinin aynen benimsenip tekrar ve taklit edilmesini de doğru bulmamıştır. Derslerinde konuştuğu meseleleri not etmeye çalışan öğrencisi Ebû Yûsuf’a şu uyarıda bulunduğu nakledilir: “Ne yapıyorsun öyle, benden her işittiğini yazma. Çünkü ben bu gün bir görüş ortaya koyarım, yarın ondan vazgeçerim.”²³ Hakikat sevgisi yalnızca doğruların peşinde olmayı, bilgiyi asıl kaynağında arayıp bulmayı gerektirir. Asıl olan doğru bilgi olunca, onu taşıyanın kim olduğu fazla önem taşımaz. İşte Ebû Hanîfe’de bu tavrı çok net olarak görüyoruz. İlmin herhangi bir sahasında uzman ve otorite olan birini buldu mu, her ne kadar bazı beğenmediği, kendi dinî anlayış ve yorumuna uymayan sapık denebilecek inanç ve düşünceleri olsa da, ondan bilgi öğrenmekte bir sakınca görmemiştir.²⁴ İşin doğrusunu öğrenme ve öğretme dışında, farklı duygu ya da

²⁰ Adasal, Rasim, *Kişilik ve Karakter Portreleri*, İstanbul 1979, s. 189, 191.

²¹ Ausubel D. P., Robinson, F. G., “Problem Çözme ve Yaratıcılık”, *Yaratıcılık* (çev. Alev Arık), Ankara 1990, s. 129.

²² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdâd*, XIII, s. 352; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 65.

²³ Bağdâdî, a.g.e., XIII, s. 402; Ebû Zehra, a.g.e., s. 66.

²⁴ Ebû Zehra, a.g.e., s. 79-80.

komplekslerin etkisi altında yürütülen ilmî tartışmaların, bilgi alış verişinin bilim ahlâkı açısından savunulamaz olduğuna inanıyordu. Bu yüzden de öğrencilerini kelâm meseleler ve tartışmalardan engellemiştir. Kendisinin bu konularla meşgul olup, başkalarına yasaklamasına itiraz eden oğlu Hammâd'a verdiği cevapta, onun bu yöndeki anlayışını çok açık olarak görebiliyoruz: “Evet, biz kelâm meseleleri hakkında tartışıyorduk, fakat başımızın üstünde bir kuş varmış gibi aklımızın başımızdan uçmasından korkarcasına, arkadaşımızın yanılmasından korkardık. Halbuki sizler kelâmî tartışmalara giriyorsunuz ve arkadaşınızın ayağının kaymasını istiyorsunuz. Arkadaşının yanılmasını isteyen kişi onun kâfir ve fâsık olmasını istiyor demektir. Arkadaşının kâfir olmasını istemekse küfürdür.” Onun bu yaklaşımı, ahlâkî ilke ve boyuttan uzak bir bilimsel etkinliğin yıkıcı etkisinin altını çizmesi bakımından büyük önem taşır. Bilimsel araştırma ve tartışma, kişisel komplekslerin yarışması ya da tatminine alet edildiği zaman bütün değerini ve saygınlığını yitirmesi yanında, nesnel gerçeklerin açığa çıkmasına da asla yardımcı olmaz. Bu yüzden ona göre etik ve ahlâktan yoksun bir bilimsel faaliyetin men edilmesi gerekir.

Bilimsel tavır gerçekte, bir eğilimden ibarettir ve diğer bütün eğilimler gibi, kişilerde ne tam bir ayrıklık, ne de değerle tam bir uyum içerisinde ortaya çıkar. Normal şartlarda kendine hâkim olma, davranış tutarlılığı ve hakikati söyleme tutkusu bilim adamının ahlâkını karakterize eder.²⁵ Bir ilim adamının düşünce ve araştırmalarına güç ve etkinlik kazandıran, bir bakıma, bu ahlâkî değerlere uygunluğudur. Bilgi ahlâkla bütünleştiğinde tam bir fonksiyon kazanır. Cesaret ve tutarlılıkla dile getirilemeyen doğrular, kolayca unutulmaya yüz tutar. İşte Ebû Hanîfe'nin ismini ebedileştiren, düşüncelerinin çok geniş insan kitleleri tarafından benimsenip uygulanmasına yol açan etken, bunların içerikleri kadar ortaya konuş tarzı olsa gerektir. Ondaki hakikat arzusu, hiçbir engele boyun eğmeyen bir açık yüreklilikle doğruları ifade etmeye yönlendiriyordu. Özellikle resmî makamların ortaya koydukları hatalı ya da isabetsiz hükümleri hiç çekinmeden eleştirebiliyordu.²⁶ Daha da önemlisi ilmî kanaatlerini açıkça dile getirmesi ve savunması yanında, bunlara aykırı düşünce ve uygulamalara cesaretle karşı koymaya çalışıyordu. Yaşadığı dönemdeki devlet adamlarının bütün ısrarlarına rağmen resmî görev kabul etmemesi, tamamıyla ilmî kanaatlerine aykırı bir duruma düşmeme kararlılığından ileri geliyordu. Hatta bu uğurda çeşitli eziyetler çektiği, işkencelere maruz kaldığı iyi bilinen bir husustur.²⁷ İslâm dünyasının birçok sıkıntısının, devlet adamlarının aydınlar üzerindeki tahakkümünden ve aydınların devlet adamlarına boyun eğmesinden kaynaklandığı dikkate alınırsa, bu tavrın ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır.

Çok farklı inanç ve düşünce gruplarının bir arada yaşadığı ve aralarındaki ayrışma ve çatışmanın ciddî boyutlarda kendisini gösterdiği bir ortamda, bütün bunların dışında yeni

²⁵ Spranger, *İnsan Tipleri*, s. 168.

²⁶ bkz. Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 46-48.

²⁷ bkz. *a.g.e.*, s. 49-54.

bir söylemle ortaya çıkmanın riskleri oldukça büyüktür. Böylesi durumlarda, çoğu zaman fikir tartışmaları gerçeğe ulaşmanın bir aracı olmaktan çok, ideolojik farklılığı pekiştirme ve kendini haklı çıkarma niyetinden beslenir. Başta Şîa olmak üzere, Hâricîler, Mürcie, Cebriyye ve bir dönem resmî ideoloji olarak topluma benimsetilmeye çalışılan Mu'tezile gibi mezheplerin yanında, Hadis ve Rey ehli olarak ayrışan bir geleneğin ortasında Ebû Hanîfe kendi söylemini şekillendirmek durumunda kalmıştır. Mezhep, cemaat ya da bölgecilğe dayalı ön yargılar ve fanatizmler karşısında bağımsız bir yolda ilerlemek, çok özel yetenekler gerektirir. Haksız ve isabetsiz tenkitler, saldırgan tutumlar karşısında sabırlı, dengeli ve kararlı davranabilmek, kişinin sahip olduğu benlik kontrolü ve hoşgörünün sınırları içerisinde mümkün olabilir. Bu anlamda Ebû Hanîfe, kendini kontrol etmede son derece başarılı, geniş görüşlü ve tolerans sahibi bir insan olarak karşımıza çıkar. Ancak onun hoşgörüsü sınırsız da değildir. O'nun bu konudaki tavrı şu ifadelerinden açıkça anlaşılır: “Cahillerden benim hakkımda bilmeyerek bir şey söyleyenlerin hepsini bağışladım. İlim erbabından her kim hakkımda söylerse işte onun başı dara gelsin. Zira ulemanın gıybeti, arkalarından bir iz bırakır.”²⁸ Buna göre, bilgi eksikliğinden kaynaklanan hataları bağışlayıcı olmanın yanında, sırf kötü niyete dayalı saldırı ve tenkitlerde bulunan bilgili insanların bu davranışlarını anlayış ve hoşgörü ile karşılamanın doğru olmadığı düşüncesindedir. Çünkü, bilinçli bir çarpıtma ya da saptırma ile bir görüşe karşı koymaya çalışmanın doğuracağı yıkıcı etkiler, geniş halk kesimleri arasında ve uzun bir süre hakikatlerin anlaşılmasının önünü tıkayıcı rol oynayabilmektedir.

Çok farklı inanç ve düşünce tarzlarının tartışıldığı, çok sayıda mezhep, cemaat ve dini grubun çatıştığı bir ortamda Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu tavır, gerçek bir aydın tavidir. Çünkü böyle bir toplumda aydının faaliyetinin amacı, toplumda bütünleşmeyi artıracak ve gerginlikleri azaltacak fikrî bir sentez bulmaya çalışmaktır. İdeal olarak böyle bir fikrî sentez, her grubun kendi aradığı hususları içine alan ve diğer grupları rahatsız etmeyen bir görünüm kazanmış, bir fikirler karışımı olacaktır. Aydın, bu değiştirme ve adaptasyonu ancak toplumuna ve toplumunun gerginliklerine bizzat iştirak ettiği ölçüde başarabilir. Bazen aydın, kendisini kasten böyle bir ıstırapın içine sokabilir. Bir toplumun iki grubu arasında gerginliğin bulunduğu yerde, aydınlar için her iki grupta da bir yer vardır; fakat bir aydının en tatminkâr ve sürekli görevi, çarpışan grupların kesin olarak dışında kalmak ve tarafsızlığını ilân etmektir.²⁹ Sünnî-Şîa ayrışmasının ve bunun etrafında çeşitlenen çok farklı düşünce ve doktrinler başta olmak üzere kendilerini kuvvetle ifade ettikleri bir durum karşısında Ebû Hanîfe, denebilir ki, bir orta yolcudur. Bir yandan Ehl-i Beyt'in haklarını –büyük sıkıntılara maruz kalmasına rağmen- sonuna kadar savunurken, diğer yandan, Şiîlerin hâkim oldukları ortamlarda Hz. Osman ve diğer sahabenin hukukuna sahip çıkmıştır. Ebû Hanîfe, ne devletin zorla dayatmaya kalkıştığı resmî

²⁸ İbn Hacer Heysemî, *Hayrâtul-hisân*, s. 40; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 61-62.

²⁹ Watt, W. M., *Müslüman Aydın* (çev. Hanifi Özcan), İzmir 1989, s. 3.

ideolojiye teslim olmuş ne de geniş halk yığınlarının itibar ettiği saplantılı düşüncelere eğilim göstermiştir. Bütün zorluklarına ve sıkıntılarına rağmen en doğru olanı arayıp bulma ve ulaştığı gerçekleri yaşama ve yaşatma hususunda her tür mücadele ve fedakârlığı göze almayı bilmiştir.

Her dinin tarihinde iki farklı dindar tip göze çarpar: Birincisi, peygamberâne tip, ikincisi de mistik ya da sûfî tip. Peygamberâne takvanın temsilcileri hayatı mutlak olarak olumlayan kimselerdir. Bunlar tüm olumlu hayat değerlerinde Allah'ın işaretlerini görürler. Onlara göre hayatın belli bir hedefi vardır; yani hem ferdin hem toplumun hem de bütün varlığın hayatı bir son manaya doğru gelişme göstermektedir. Allah, ilahî kanunları bir ihsan ve emir olarak vermiştir. Allah'a ancak, hukukî ve ahlâkî kanunlara itaat edenler yaklaşabilir. İnsanın en yüksek arzusu, mistik dindarda olduğu gibi, ilâhî varlığın derinliklerinde tam bir huzur, tam bir fenâya varmak değil, Allah'ın emirlerini bu dünyada yerine getirip, öbür dünyada O'nun yüzünü görmek, huzurunda yaşamaktır. Bu tipten olan din adamının görevi, bu dünyada insanların kalbini, kıyamet gününün şuuru ile uyandırmak, onlara Allah ve insanlara karşı görevlerini öğretmektir. Peygamber ve onun yolundan giden din yorumcuları esas olarak tarihi harekete geçirmeye ve onu ilahî modele göre düzenlemeye çalışan kimselerdir. Bu bakımdan, nebevî davranış modeli, karşı karşıya bulunduğu fiilî tarihî durumu ihmal edip, tamamen soyut genellemelere dalmaya imkân vermez. Tarihi bir bağlam içerisinde hareket etmek peygamberâne dindarı bir sûfîden ayıran en önemli özelliktir. O, içinde yaşadığı çevrenin özelliklerine bürünmüş olsa da, dinî mesajı bu belli tarihî bağlamın ötesine taşımayı kendine görev bilir. Allah'a giden yolu kendi kendine şekillendiren herkes tarihsel olanı aşma ve yerine sonsuza kadar var olan ahlâkî ya da aklî değerlemeleri koyma eğilimi içindedir.

Bu bakış açısı içerisinde Ebû Hanîfe'nin, İslâm geleneğinin nebevî davranış modelinin en büyük temsilcilerinden birisi olduğu şüphe götürmeyen bir gerçek olarak karşımıza çıkar. O, Hz Peygamber (a.s) ve yakın arkadaşlarının düşünce ve davranış tarzları olduğuna inandığı şeyi sıkı sıkıya takip etmeyi hayatının temel ilkesi olarak kabul ediyordu. Önce yola çıktığı kelâm ve bu alandaki tartışmaları terk etmesinin sebebi olarak, ashab ve tâbiûnun o tür meselelerle uğraşmadığının farkına varmasını gerekçe olarak gösteriyordu. “Selefin bulunduğu hâllere döndüm. Onların izinde yürüdüm. Onların yaptıklarını yapmaya başladım.”³⁰ Bu ifadeler onun dinî hassasiyetinin ve yöneliminin ne kadar güçlü ve derin olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre, kendi döneminde yaygın ve revaçta olan kelâmî tartışmalarla vakit geçirmek uygunsuz ve faydasız bir iştir. Onun nazarında kelâmcılar dinî hassasiyetleri zayıf, katı yürekli, takvadan uzak insanlardı. Ebû Hanîfe'nin asıl yapmak istediği şey, tahrip edilmiş bir “kutsal geleneği” yeniden oluşturmaktır. Öyle ki, bu kutsal gelenek yeniden kurulduğunda, sonuçta insanı çevreleyen dünyaya ilişkin bir tefekkür tarzı da onunla birlikte geri gelebilecektir. Gelenekten hareketle geleceğe yol bulmak, zamanın şartlarına göre dinî değerleri ana kaynaktaki aslî

³⁰ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 24.

kimliklerine uygun şekilde yeniden anlaşılır ve yaşanır hale getirmek kaygısı, tarihte gördüğümüz pek çok “dîn yenilenme” hareketinin itici gücünü oluşturur.

Ebû Hanîfe’nin günümüze kadar uzanan düşüncelerinin ve metodunun güç ve etkinliği, denebilir ki, onun kişilik ve karakterinin özellikleri ile bir bütün oluşturmaktadır. Tarihte çok az kişi vardır ki, söylemleri ile eylemleri, düşünceleri ile davranışları tamı tamına uygun ve örtüşüyor olsun. Bu anlamda o, gerçek bir kişilik âbidesidir; tamamen bütünleşmiş bir kişisel hayatın en güzel örneklerinden birisidir. Bir başka deyişle, onun düşüncelerinin çok geniş taraftarlı bir mezhep oluşturması görüşlerindeki isabet, tutarlılık, gerçekçilik ve verimlilik kadar, bunların bizzat onun yaşadığı hayatın ve kişiliğinin bire bir ifadesi, yansıması olmasındandır. Onun için; *düşündüğü ve inandığı gibi yaşadı, yaşadığı gibi de düşünüp inandı*, demek yanlış olmasa gerektir.

Ebû Hanîfe’nin, Müslüman toplumun karşı karşıya bulunduğu sorunları çözmede işe yarayacak dinamik bir düşünme yöntemi oluşturmayı hayatının en önemli amacı haline getirdiğini söyleyebiliriz. Aklî etkinliğin merkezde olduğu bu yöntemle, günün sorunları kadar gelecekte muhtemel gelişmelerin de kontrol altında tutulması mümkün olacaktı. O bir yandan kutsal geleneğin yeniden ihya ve inşası için büyük bir zihinsel etkinlik ortaya koyarken, diğer yandan da siyasî yönetimin meşrû ve âdil ellerde yürütülmesi için politik mücadeleden de geri durmadı. Yönetimin baskısı karşısında “sivil itaatsizlik”, örneği ortaya koyarak, gerçek bir aydının nasıl olması gerektiği hususunda çok önemli bir mesaj bıraktı. İslâm dünyasının yeni Ebû Hanîfe’lere şiddetle ihtiyacı olduğu kesindir. Beşerî aklı nebevî gelenekle destekleyerek, küreselleşen dünyamızın âcil ve gelecek sorunlarına çözüm üretici, toplumun önünü açıcı yeni düşünce hareketlerini tetiklemek için onun bıraktığı miras son derece elverişli bir kaynak olarak karşımızda durmaktadır. Ebû Hanîfe’nin hayatı ve kişiliği kadar, karşı karşıya kaldığı hayat olaylarına verdiği cevapların, günümüz Müslüman aydın ve ilim adamları için de ilham verici olduğunu düşünüyorum. Çünkü, İslâm dünyasında dün ve bugün tekrarlanan sorunların temelde benzer hatta aynı olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla bunlarla başa çıkabilecek kimselerin de benzer özellikler geliştirmesi kaçınılmaz gözükmektedir.

İbrahim Kâfi DÖNMEZ

MÜ İLâhiyat Fakültesi

Biz de büyük emek mahsulü olan tebliği için değerli hocamız Hayati Hökelekli Beye teşekkür ederiz. Belirttiğim gibi bu istisnâ bir durumdur. Kendisi hem tebliğini sundu hem de Müzakeresini yapmış oldu. Hem Müzakereye de cevap vermiş oldu. Dolayısıyla bütün haklarını birlikte kullandığı için süre sınırlaması yapılmaması gerekiyordu ama itiraf edelim ki yoğun, konunun tabiatından kaynaklanan zorlukları olan bir tebliğdi. Bizim için de dikkatle takip etme imkânı olmadı. Fakat gerçekten bakıyorum, sayın dinleyenlerimiz büyük bir dikkatle izlediler. Bu durumda kendi kendime bir nefis

muhasabesi yaptım. İstanbul'da selâtin camilerinden birinde imamlık yapan bir arkadaşımız vardı, koyu sigara tiryakisiydi. Bayram vaazının ortalarını geçince o sigara içme dürtüsü onu zorlamaya başlayınca, hemen bir formül bulup “muhterem cemaat siz de çok yoruldunuz ben de çok yoruldum. Bir abdest alalım, bir ara verelim.” deyip gidip orada sigara ihtiyacını karşılamış. Doğrusu, şimdi intikal edeceğimiz konu da sivil itaatsizlik kavramı bağlamında bir okuma olunca ben de bir sivil itaatsizlik yapıp bir on dakika ara verelim diyecektim ama bundan sonraki oturumlar içim kötü örnek olur diye bu teşebbüsten vazgeçiyorum. Mevlüt Uyanık Beyin tebliğini dinleyeceğiz. Efendim buyurun.